

Іван КОС

У статті здійснено спробу визначення статусу неканонічних книг у давній Церкві. На базі свідчень святих отців та християнських письменників (II–III ст.), проаналізовано роль та значення неканонічних книг Старого Завіту у ранньохристиянський період історії Церкви.

Ключові слова: неканонічні книги, богонадхненність, Біблія, канон, древня Церква.

Ivan KOS

PERCEPTION OF NON-CANONICAL BOOKS OF THE OLD TESTAMENT IN THE ANCIENT CHURCH (II-III CENTURIES)

The article is an attempt to determine the status of non-canonical books in the ancient Church. The role and importance of non-canonical books of the Old Testament in the early Christian period of the history of the Church have been analyzed, based on the testimony of the Holy Fathers and Christian writers (II–III centuries).

Key words: non-canonical books, divine inspiration, Bible, canon, the ancient Church.

РЕЦЕПЦІЯ НЕКАНОНІЧНИХ КНИГ СТАРОГО ЗАВІТУ У ДРЕВНІЙ ЦЕРКВІ (II–III СТ.)

Постановка наукової проблеми та її значення. У православної традиції питання канону книг Священного Писання Старого Завіту вирішене неоднозначно. З одного боку православне богослів'я та біблістика називають богонатхненними і канонічними книгами 39-ть творів, що відповідають 22-х книжному єврейському біблійному канону, з іншої сторони, канонічний кодекс православної церкви в цій проблематиці демонструє певну неузгодженість, згадуючи в церковних правилах, поряд з богонатхненними, і неканонічні книги. Невирішена проблематика статусу неканонічних книг у сучасному православ'ї, актуалізує цю тематику, спонукаючи до наукових пошуків, починаючи з творчості представників ранньохристиянської богословської думки.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблематиці статусу неканонічних книг у древній Церкві присвячено досить мало окремих і спеціальних досліджень (статті, розвідки). Серед православних дослідників можна згадати праці професора Казанської духовної академії Юнгера П. О. [14], Сперанського О. І. [16, 17],

отця О. Меня [2]. Окремими розвідками, у вигляді наукових статей, підсумували напрацювання попередників про неканонічні книги Калинин М. Г. [7], диякон Курбский Глеб [10], Ляданский А. К. [11], [12], Хангиреев И. А. [18] та ін. Серед нових іноземних видань, в контексті порушеної проблематики, слід відзначити праці з тотожною назвою Марка Мангано «Введение в Ветхий Завет» (в російському перекладі книга вийшла у 2007 р.) [4] і Еріха Ценгера «Введение в Ветхий Завет» (в російському перекладі книга побачила світ у 2008 р.) [3]. Поряд із текстуальною критикою, ці автори побіжно розглядають статус неканонічних книг у ранньому християнстві.

Мета статті – дослідити ступінь реципіювання неканонічних книг у християнській традиції древньої Церкви. **Завдання** статті: здійснити богословський та порівняльно-екзегетичний аналіз практики і мети цитування та використання неканонічних книг у древній Церкві; висвітлити ісагогічну проблематику неканонічних книг; розкрити степінь і мету використання неканонічних книг у древній Церкві II–III стт.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Згідно із П. О. Юнгерим: «У православно-біблійній літературі неканонічними книгами визнаються священні, шановані і святі (згідно з 85-им апостольським правилом) книги, які входять до складу біблійних писань по греко-слов'янському біблійному кодексу, але не прийняті у єврейський і православний 22-х книжний священний старозавітний канон і не володіють тим самим авторитетом богодухновенності» [14, с. 346]. До них традиційно у православній бібліотиці зараховують такі книги: 2 книга Ездри, Товита, Юдифі, книга Премудрості Соломона, книга Премудрості Ісуса, сина Сирахового, послання Єремії, книга пророка Варуха, 1, 2 і 3 книги Маккавейські і 3 книга Ездри. Також існують неканонічні інтерполяції у канонічних книгах: у книзі Есфіри (1: 1; 3: 12; 4: 17; 5: 1–2; 8: 12; 10: 3), пророка Даниїла (3: 24–90, 13: 1–64, 14: 1–42), I і II Параліпоменон (2 Пар. 36: 23) Псалтирі (151 псалом), та Іова (42: 17).

У сучасному православному біблійному кодексі неканонічні книги знаходяться поряд із канонічними, але вони ніколи не зараховувались до числа книг богодухновенних, навіть у період історії ранньої Церкви.

Згідно із порядком розміщення книг у перекладі Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (тотожний порядок і у синодальному перекладі) розпочнемо розгляд із 2-ої

книги Ездри. У кодексах «Vetus Latina» і «Пешито» вона називається – «Перша книга Ездри». П. О. Юнгеров говорить, що зважаючи на те, що «книга написана на діалекті койне, а це філософський склад мови, автором можна вважати олександрійського юдея, який мав філософську і богословську освіту [14, с. 355]. До правильності цього припущення схиляються і сучасні дослідники [11], але також не виключають ймовірність наявності семітського протографа. Оскільки книга була широко відомою античному історичу єврейського походження Йосифу Флавію (37–100 рр.) і він використовував її у своєму творі «Юдейські древності», зазвичай її датують другою половиною I ст. початком II ст. після Р. Хр. [11].

Незважаючи на певні протиріччя і неточності у змісті книги, її високо цінували, особливо уривок про істину: «О, мужі! Чи не сильні жінки? Велика земля і високе небо, і швидко у своєму плині сонце, тому що воно в один день обходить коло неба і знову повертається на своє місце. Чи не великий Той, Хто звершує це? І істина велика і сильніша за все. Вся земля взиває до істини, і небо благословляє її, і всі діла трясуться і тремтять перед нею. І немає в ній неправди. Неправедне вино, неправедний цар, неправедні жінки, несправедливі всі сини людські і всі діла їхні такі, і немає в них істини, і вони загинуть у неправді своїй; а істина перебуває і залишається сильною у віках. І живе і володарює повік віку. І немає в ній упередженості і розрізнення, але робить вона справедливе віддаляючись від усього несправедливого і злого. І всі схвалюють діла її. І немає в суді її нічого неправого; вона є сила і царство і влада і велич усіх віків: благословенний Бог істини!» [2 Езд. 4: 34–40]. Так у «Строматах» Климента Олександрійського († 217 р.) ми бачимо алюзію на даний уривок: «Як вмілий мисливець, який натрапив на слід здобичі, відшукав її, побачив, спустив на неї собак, нарешті забирає її, так і істина дається лиш тому, хто довго її шукав, і тільки після багатьох зусиль відкрив» [8, с. 87–88]. Також на цю катену звертали увагу Ориген (185–254 рр.) та священомученик Кипріан Карфагенський († 258) [14, с. 355].

Книга Товита – наступна неканонічна книга, яку відносять до циклу повчальних. Більшість сучасних бібліїстів датують її кінцем III ст. до Р. Х. [2, Т. 3 с. 245]. Сперанський О. І. вказує на ймовірну алюзію у Товита: «Я – Рафаїл, один із семи святих ангелів, які возносять молитви святих і піднімаються перед славою Святого» (Тов. 12: 15), із книгою Апокаліпсис: «І я бачив сім ангелів, які стояли перед Богом, і дано їм сім труб.

І прийшов інший ангел, і став перед жертovníком, тримаючи золоту кадильницю; і дано йому багато фіміаму, щоб він з молитвами всіх святих поклав його на золотий жертovníк, що перед престолом. І піднісся дим фіміаму з молитвами святих від руки ангела перед Богом» (Одр. 8: 2–4), [17, с. 45]. Ориген у листі до Юлія Африкана, одного із перших християнських істориків, вказує на її богослужбове використання у церквах [16, с. 44]. Священномученик Полікарп Смирнський († 156 р.) у 10 главі послання до Філіппійців дослівно цитує уривок із книги Товита: «бо милостиня від смерті спасає і може очищати всякий гріх. Ті що творять милостині і діла правди, будуть довго жити» (Тов. 12: 9).

Книга Юдифі у слов'янському біблійному корпусі з'явилась тільки у кінці XV ст. у складі так званої Геннадіївської Біблії. За сюжетною лінією її долучають до історичних книг. Першопочатково книга, як вважають, була написана на халдейській (арамейській) мові [7], посилаючись на блаженного Ієроніма (який, до речі, відносив цю книгу до розряду канонічних) її зазвичай датують I ст. до Р. Хр. [7].

Книга була відома і шанована священномучеником Климентом Римським († 101 рр.), який згадує її у 55 главі Першого послання до Коринфської Церкви (96–97 рр.): «Багато жінок укріплені благодаттю Божою, звершили багато мужніх справ. Блаженна Юдиф під час облоги міста випросила дозвіл у старійшин піти в стан інопле́нників. І пішла вона, піддаючи себе небезпеці, з любові до своєї батьківщини і народу, які були в облозі, і Господь віддав Олоферна в руки жінки» [13, с. 63]. Також Ориген у вже згаданому посланні (до Юлія Африкана) згадує книгу Юдиф, яка використовується церквами, але її немає у єврейському каноні священних книг [16, с.44].

Книга Премудрості Соломона вже через свою назву викликає сумнів укладача «Мураторієвого списку» (II ст.) у авторстві Соломона і схиляє до думки, що вона написана «в честь Царя» [2, Т. 2, с. 486]. Автором вважають олександрійського юдея, знайомого із філософською течією епікурейців [2, Т. 2, с. 486]. Еріх Ценгер припускає колективне авторство, серед яких можлива участь жінки [3, с. 519]. Книгу датують I ст. до Р. Хр.

Першим із ранньохристиянських письменників до книги Премудрості Соломона звернувся священномученик Климент Римський. Він наближено цитує уривок: «Бо хто скаже: Що ти зробив? Або хто пристане суду Твоєму? І хто звинуватить тебе у знищенні народів які ти створив? Або який захисник прийде

до Тебе, із клопотанням за неправедних людей?» (Прем. 12: 12) у 27 главі свого 1-го послання до Коринфян [13, с. 44]. Сперанський О. І. доводить, що і уривок 11: 22 також цитується у даній главі [16, с. 30]. Парафраз із книги ми бачимо у «Посланні апостола Варнави» (130 р. по Р. Хр.). У 6-му розділі твору говориться: «Так говорить пророк до Ізраїля: «Горе їхнім душам, тому що задумали раду лукаву на себе самих, кажучи: зв'яжемо праведного, бо він обтяжливий для нас», тут запозичено уривок із книги Премудрості: «Влаштуємо окуви праведнику, бо він за тягар нам і противиться ділам нашим, докоряє нас у гріхах проти закону і паплюжить нас за гріхи нашого виховання» (Прем. 2: 12). Книгу використовував священномученик Іриней Ліонський († 202 р.) у своєму опусі «Проти лжеіменного гносису». Так у вказаному творі слова «...а безсмертя наближує до Бога...», дослівно запозичені із Премудрості (6 : 19) [6, с. 443].

Книгу Премудрості Ісуса сина Сирахового у Православній Церкві відносять до блоку повчальних книг. У пропедевтичній частині зазначається, що внук Ісуса сина Сирахового, виходець із Єрусалима, написав книгу на єврейській мові для настанов у законі Мойсеєві [1, с. 692]. Датують її початком III ст. до Р. Хр. [18]. Згадується вона й у 85-му апостольському правилі: «До цього треба додати заувагу аби ваші юнаки вивчали премудрість багатого вченого Сираха» [9, с. 22]. Дослідники бачать декілька, правда спірних, алюзій у пам'ятці «Дідахи» (60 – 80-ті рр. I ст.) з Книги Ісуса сина Сираха. Так у Вченні дванадцяти апостолів (1: 6) ми читаємо: «Адже про це також сказано: нехай милостиня просякне потом рук твоїх, поки ти знатимеш, кому даєш» [13, с. 11], що явно перегукується з книгою Сираха (12: 1): «Якщо ти робиш добро, знай кому робиш, і буде подяка за твої благодіяння». Парафраз із книги Сираха (18:30): «Не ходи услід за похотями своїми і стримуйся від побажань твоїх», можливий у «Пастирі» Єрма (3 книга 7: 3): «Бережи цю плоть неоскверненою і чистою, щоб дух який живе в ній, був задоволений нею, і спаслася твоя плоть. Дивися також, ніколи не допускай думки, що ця плоть загине, і не зловживай нею в якій-небудь похоті» (140–150 рр.). Як зазначає Сперанський О. І.: «У «Педагозі» Климента Олександрійського більше 20 разів цитується книга Премудрості Ісуса сина Сирахового і, при чому, у такій формі, яка показує, що він надавав їй не меншого значення ніж будь-якій іншій книзі Священного Писання» [16, с. 33]. Численними цитати із книги Премудрості Ісуса сина Сираха рясніють «Стромати» Климента Олександрійського [16, с. 34].

Книга пророка Варуха або Баруха збереглась у кількох списках Септуагінти: Codex Vaticanus, Codex Alexandrinus, однак її немає у Codex Sinaiticus. Час її написання, як вважають біблійні екзегети – V ст. до Р. Хр. [19] або ж III ст. до Р. Хр. як кінцева редакція [2, Т.1, с.184].

Книга пророка Варуха особливо була шанована ранньохристиянськими отцями та апологетами за влучні пророчі думки з приводу Різдва Христового. Так священномученик Іриней єпископ міста Лугдунум (сучасний Ліон) у словах з книги Варуха (3: 38): «Після того Він явився на землі і знаходився між людьми», бачать не що інше, як пророцтво про втілення Логоса: «...бо Слово Боже першопочатково сповіщало, що Бог буде видимий людям і буде жити з нами на землі, і буде спілкуватись, і бути присутнім із Своїм творінням, спасаючи його..., і звільняючи нас від усіх ненависників наших...» [6, с. 377]. У 5 книзі 35 главі він дослівно цитує інший уривок, помилово приписуючи його авторство пророкові Єремії: «Оглянься, Єрусалиме, на схід, і подивися на радість, яка прийде до тебе від Бога. Ось, ідуть сини твої, яких ти відпустив, ідуть зібрані від сходу до заходу словом Святого, радіючи славі Божій. Єрусалиме! зніми із себе одяг плачу й озлоблення твого й одягнися у красу слави від Бога повіки, поклади на голову твою вінець слави Вічного, бо Бог покаже всій піднебесній славу твою. Навік наречеться від Бога ім'я тобі: «Мир правди і слава благочестя. Встань, Єрусалиме, і стань на висоті, і звернися на схід, і подивися на дітей твоїх, від заходу сонця до сходу словом Святого, які радіють про Божу пам'ять про них. Вони вийшли від тебе піші, їх вели вороги, а приведе до тебе їх Бог, вознесених зі славою, як царських синів; бо Бог визначив, щоб усяка висока гора і вічні пагорби понизилися, а долини наповнилися для зрівняння землі, щоб Ізраїль ішов твердо, зі славою Божою, а ліси і всяке запашне дерево осіяли Ізраїля за велінням Божим. Бог буде з радістю передувати Ізраїлю світлом слави Своєї, з милістю і правдою Своєю» [Вар. 4: 36–37; 5: 1–9]. Тертуліан у апології «Проти Праксея» залучає той самий вірш як аргумент на користь одкровення Сина Божого у священній історії [19]. Климент Олександрійський у «Педагозії» часто цитує цю книгу. Зокрема слова: «Якби ти ходив путями Божими, то жив би у мирі повіки» [Вар. 3: 13], він трактує як благо яке здобувається гноссисом. Ориген у «Коментарях на Єремію» теж цитує книгу пророка Варуха.

Богослужбове використання книги у Древній Церкві (зокрема паремійне читання на Різдва Христове) є вагомим аргументом на користь її особливого статусу серед ранніх християн.

Книгу «Послання Єремії» у Ранній Церкві дуже часто розглядали як складову книги пророка Єремії (Тертуліан, Священномученик Кипріан Карфагенський). Книга збереглась виключно на діалекті давньогрецької мови – койне [10], хоча протоіерей Ол. Мень стверджував і про наявність сирійського варіанту. Датують її III–I ст. до Р. Хр. [2, Т. 1, с. 480]. Місцем написання вважають історичну область у Малій Азії – Фрігію або Вавилон на початку елліністичної епохи. У тексті прослідковується епоха боротьби з реанімацією, відновлених Олександром Македонським, древніх язичницьких культів [2, Т. 1, с. 480].

Вперше, як вважають дослідники, до неї звернувся афінський апологет Аристид у Апології адресованій імператору Елію Адріану (117–138 рр.) [10]. З неї присутня алюзія у «Посланні Діогнету» (I–II ст.): «Так, що очистись від усіх роздумів, які володіли твоїм розумом, і залиш звабливу тобі звичку, і стань ніби першопочатково новою людиною, бажаючи як ти і сам визнав, вислухати нове слово. Поглянь, – не тільки очима, але і розумом! – Яка сутність і образ тих, кого ви називаєте богами. Хіба оцей – не той же камінь, що і у нас під ногами. А той – не мідь хіба, ні краплі не краще міді, яка би пішла на господарські потреби? А той – не дерево хіба, і при чому вже підгнивші? А той – не срібло хіба, якому потрібна людина-охоронець, щоб його не вкрали? А той – не залізо хіба, яке покривається іржею? А той – не глиняна хіба посудина ні краплі не кращий від посудини для нечистот? Не з глинної хіба речовини все це? Не викуване хіба це залізо вогнем? І не каменярь хіба створив одного із них, мідяр – другого, ювелір – третього, гончар – четвертого? І ще до того, як мистецтво цих ремісників надало ідолам вигляд, хіба не залежав зовнішній вигляд кожного із них від відповідного ремісника? Хіба не став би один із таких «богів» домашнім начинням і з цього ж матеріалу, якби захотілось майстрам? І навпаки, не могло це ж, чому ви зараз поклоняєтесь вийти із рук людини таким же начинням, як і все інше? Не безмовне хіба все це, сліпе, бездушне, нечуттєве, непорушне? Хіба не гниє це все, не тліє? [15, с. 122–123]. Ориген зараховує її до числа канонічних у блоці разом із книгою Пророка Єремії і Плачем Єремії (під одною назвою – Ірміаг) [5, с. 290]. Отці церкви, які жили пізніше також поділяли думку Оригена. Зокрема, можна згадати одного із найбільших олександрійських богословів – святого Афанасія Великого та його 39-те Пасхальне послання [9, с. 235].

Маккавейські книги, належать за жанром до історичних, названі за іменем одного із головних персонажів – Юди Маккавея (від єврейського слова «мак каві» – молот). Біблійні екзегети виділяють чотири Книги Маккавейські (за о. О. Менем) [2, Т. 2, с. 164]. У Православній Церкві в біблійний корпус увійшли три книги, четверта відноситься до розряду апокрифічних. У Римо-Католицькій Церкві перша і друга вважаються девтероканонічними (другоканонічними), третя і четверта – апокрифами. У протестантській традиції всі чотири книги відносять до апокрифів [4, с. 21].

Перша книга Маккавейська написана на єврейській мові близько 100-го року до Р. Хр. свідком або безпосереднім учасником описаних подій. До числа шанованих і святих її відносить уже 85-те апостольське правило (III ст.) [9, с. 22]. Книга знайома представнику африканської церкви священномученику Кипріану Карфагенському († 258 р.) [16, с. 37]. Як свідчить «батько церковної історії» Євсевій Памфіл († 339 р.), Ориген зараховував її до числа шанованих разом з іншими Маккавейськими книгами під однією загальною назвою – Шарбет Шарбас [5, с. 290]. Вірш: «І взявши все, вирушив у землю свою, і вчинив убивства, і йшов з великою гордовитістю» дослівно Євсевій цитує у «Коментарях на Євангеліє від Іоанна» [16, с. 45].

Друга книга Маккавейська є лаконічною версією п'ятитомної історичної праці Іасона Киринейського (2 Мак. 2: 24). У дедикації до основної частини власне вказується і на час написання – 188 рік селевкидської ери (початок селевкидської ери припадає на 312 р. до Р. Хр. тобто переводячи на наше літочислення тут вказується на дату 124 р. до Р. Хр.). Книга відома своєю похвалою мучеництву (у другій главі описується муки 7-ми братів і священника Єлеазара, які відмовилися відректися від своєї віри), а також як слушно зауважує прот. Олександр Мень, через перше чітке визначення біблійного креаціонізму у вірші: «Благаю тебе, дитя моє, подивись на небо і землю і, бачачи все, що в них пізнай, що все створив Бог з нічого і що так з'явився і рід людський (2 Мак. 7: 28) [2, Т. 2, с. 165].

Книга внесена у число священних у 85-му апостольському праві [9, с. 22]. Неодноразово на неї звертав увагу священномученик Кипріан Карфагенський [16, с. 38] і Ориген. Проте, як і інші Маккавейські книги Ориген, незараховував її до числа богодухновенних, але вважав їх важливими для читання християнами, а тому помістив після двадцяти двох книг єврейського канону [5, с. 290].

Ще одним важливим аргументом важливості книги є оєр-тологічний аспект. Православна Церква встановила свято, на честь пам'яті старозавітних мучеників, згаданих у 2-й главі, 14 серпня за новим стилем.

Третя книга Маккавейська, як вважають більшість дослідників, атрибутована так умовно, адже у ній не розповідається про братів Маккавеїв. Як вважає о. Ол. Мень: «Вона так була названа тому, що її темою є спасіння Церкви Старого Завіту від язичників» [2, Т. 2, с. 166]. Єврейський історик Йосиф Флавій (37–100 рр.), якому книга була відомою, відносив описувані події до часу правління у елліністичному Єгипті Птолемея VII Неоса Філопатора (146 – 145 рр. до Р. Хр.) [2, Т. 2, с. 166]. Нижньою хронологічною межею написання книги вважають 164 р. до Р. Хр., верхньою – не пізніше перших років від народження Спасителя [2, Т. 2, с. 166].

Книга як така, що корисна для духовного зростання згадується у 85-му апостольському правилі [9, с. 22]. У тлумаченні на першій псалом Ориген, перераховуючи книги єврейського священного канону згадує цю книгу у блоці поряд з іншими Маккавейськими книгами під назвою Шарбат Шарбанс [5, с. 290].

Третя книга Ездри увійшла у біблійний корпус із латинського перекладу Священного Писання – Вульгата, де вона надписана як четверта книга Ездри (другою книгою Ездри там названо книгу Неємії). У самій книзі є вказівки на час написання: «У тридцятomu році після розорення міста був я у Вавилоні, і засмучувався лежачи на постелі моїй, і помисли входили у серце моє, бо я бачив спустошення Сіону і багатство тих, що жили у Вавилоні» [3 Ездр. 3: 1 – 2]. Тобто тут ми маємо безпосередню згадку про зруйнування Єрусалиму римськими військами під керівництвом імператорів Васпасіана і Тита (70 р. після Р. Хр.), саме тому часом написання зазвичай вважають кінець I, початок II ст. після Р. Хр.

У дванадцятій главі «Послання Псевдо-Варнави» зустрічаємо цитату: «Коли це звершиться? Тоді говорить Господь, коли древо нахилиться і стане, і коли з дерева витече кров» [3 Ездр. 5: 5]. Також її цитує у третій частині твору «Стромати» Климент Олександрійський: «Він відповів: не можеш. Чому ж господарю мій? – запитав я, – краще би не народився, й утроба материнська зробилася для мене гробом, ніж бачити гноблення Якова і виснаження роду Ізраїльського» [3 Ездр. 5: 35], [8, с. 448]. Не оминув її увагою і творець ранньохристиянської догматики Ориген [14, с. 346]. Священномученик Кипріан Карфагенський також використовував аллюзії із цієї книги [14, с. 346]. Як зазна-

чав П. Юнгерів із особливим благоговінням до неї ставився святий Амвросій Медіоланський (+ 397 р.): «Нею він спростовував лжевчення Македонія, утішав скорботних, і визнавав, що Ездра, який тут промовляє, незрівнянно вище всіх філософів...». Власне на основі цього, як він пише, книга і була включена до корпусу біблійних писань, але останньою у списку [14, с. 346].

Висновки. Проаналізувавши свідчення святих отців і церковних письменників древньої Церкви ми можемо прийти до висновків, що ранньохристиянська спільнота активно користувалася неканонічними книгами. Крім того в патристичних свідченнях порушено ісагогічну проблематику, адже питання авторства напряду пов'язане з такою якістю як богонатхненність. З практичної і катехитичної точки зору неканонізовані біблійні тексти були своєрідними пропедевтичними та дидактичними матеріалами для тих хто готувався прийняти таїнство хрещення. У богослужбовій практиці читання з неканонічних книг, були покликані підкреслити морально-повчальні істини. Отже давня Церква активно використовувала ці книги, хоча ніколи не вважала їх богодухновенними. Крім того у даний період було встановлено чітке розмежування, між, власне, книгами «неканонічними» і «апокрифами».

1. Біблія. Книги Священного Писання Нового і Старого Завіту: В українському перекладі з паралельними місцями / Переклад Патріарха Філарета (Денисенка). / - К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004, - 1416 с.
2. Библиологический словарь / [прот. А. Мень]; в 3 т. Москва: Фонд имени Александра Меня, 2002. - Т. 1: А-И. - 2002. - 608 с.; Т. 2: К-П. - 2002. - 560 с.; Т. 3: Р-Я. - 2002. - 528 с.
3. Введение в Ветхий Завет / [под редакцией Эриха Ценгера]. - Москва: Библийско-богословский институт Св. апостола Андрея, 2008. - 802 с.
4. Введение в Ветхий Завет / [под редакцией Марка Мангано]. - Москва: Московская Духовная Академия Апостола Павла, 2007. - 528 с.
5. Евсевий Кесарийский. Церковная история. - СПб.: Издательство Олега Абышко, 2013. - 544 с.
6. Иринеи Лионский. Против ереси. Доказательство апостольской проповеди/ перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. - СПб.: Издательство Олега Абышко, 2008. - 672 с.
7. Калинин М. Г. Иудифи книга [Електронний ресурс] // Православная Энциклопедия. - Электронная версия. - Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/1237779.html>
8. Климент Александрийский. Строматы: у 3 т. Т.1: книги 1 - 3. - СПб.: Издательство Олега Абышко, 2003. - Т.1 - 544 с.
9. Книга Правил святых апостолів, вселенських і помісних соборів, і святых отців / Переклад Чокалюк С. М. - К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2008. - 367 с.
10. Курбский Глеб, диак. Иереими послание [Електронний ресурс] // Православная Энциклопедия. - Электронная версия. - Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/293618.html>

11. Лявданский А. К. Ездры вторая книга [Электронный ресурс] / Лявданский А. К., Барский Е. В. // Православная Энциклопедия. – Электронная версия. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/189577.html>
12. Лявданский А. К. Ездры третья книга [Электронный ресурс] / Лявданский А. К., Барский Е. В. // Православная Энциклопедия. – Электронная версия. – Режим доступа: http://www.pravenc.ru/text/189579.html#part_18
13. Мужі апостольські: збірка писань мужів апостольських у перекладі українською мовою викладачів та аспірантів Київської православної богословської академії / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета ; [автор вступу та передмов до книг прот. Олександр Трофимлюк]. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. – 304 с.
14. Православная Богословская Энциклопедия : в 12 т. Т. 11: Клавда – Книги апокрифическія Новаго Завѣта / Безплатное приложение къ духовному журналу «Странникъ». – С.-Петербург : Типографія СПб. акц. общ. печ. и песчеб. дела въ Россіи «Слово», 1910. – 470 с.
15. Раннехристианские апологеты II – IVвеков: [Переводы и исследования] / Д. Е. Афиногенов, А. В. Вдовиченко, А. С. Десницкий, А. В. Муравьев. – Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 2000. – 189 с.
16. Сперанский А. И. Свидетельства древне – православной Церкви о неканонических книгах Ветхого Завета и значения их на основании этих свидетельств // Христианское чтение. – 1882. – № 1–2. – С. 28–65.
17. Сперанский А. И. Свидетельство новозаветных священных писателей о неканонических книгах Ветхого Завета и значения их на основании этих свидетельств // Христианское чтение. – 1881. – № 11–12. – С. 683–709.
18. Хангиреев И. А. Иисуса, сына Сырахового, книга [Электронный ресурс] // Православная Энциклопедия. – Электронная версия. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/293952.html>
19. Э. П. С. Варух [Электронный ресурс] // Православная Энциклопедия. – Электронная версия. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/154383.html>